

Językoznawstwo Ogólne

Jerzy Pogonowski

Department of Logic and Cognitive Science
Adam Mickiewicz University in Poznań
pogon@amu.edu.pl

Wykłady 6, 7, 8

- Niniejsza prezentacja ma na celu przypomnienie najważniejszych pojęć i faktów omawianych w wykładach 6, 7, 8.
- Zakładam, że słuchacze zapoznali się z treścią tych wykładów, dostępnych na stronie:
<http://logic.amu.edu.pl/index.php/Jog>

- System leksykalny
- System morfologiczny
- Kategorie gramatyczne w językach świata

- ① *Znaczenia leksykalne*. Wyrażane przez rdzenie leksykalne.
- ② *Dwa rodzaje znaczeń gramatycznych* (wyrażanych za pomocą regularnych środków, specyficznych dla danego języka):
  - ① *Znaczenia słowotwórcze*. Inaczej: znaczenia derywacyjne.
  - ② *Znaczenia fleksyjne*. Niezbyt szczęśliwy termin, ale przyjęty w polskiej literaturze lingwistycznej.

Przypomnijmy niektóre stanowiska w kwestii tego, czym są znaczenia (Grzegorzczkova 1990, rozdział I):

- *Znaczenie jako myśl.* Znaczenie to typ myśli kojarzonej przez mówiących danym językiem z doznaniem określonego kompleksu dźwiękowego. Konceptualizm.
- *Znaczenie jako zachowanie.* Znaczeniem wyrażenia jest zachowanie ludzi reagujących na posłyszenie tego wyrażenia. Behawioryzm.
- *Znaczenie jako przedmiot idealny.* Znaczenia są bytami intencjonalnymi. Zakłada się istnienie różnego rodzaju bytów abstrakcyjnych, będących wytworami ludzkiej myśli. Fenomenologia.
- *Znaczenie jako przedmiot lub cechy przedmiotów.* Wyrazy *denotują* przedmioty lub klasy przedmiotów, a *konotują* ogólne cechy, przysługujące tym przedmiotom. Semantyka logiczna.

- *Znaczenie jako związek między wyrażeniami.* Znaczenie można rozumieć jako zbiór wniosków (konsekwencji), wynikających z danego wyrażenia. Pozytywizm logiczny.
- *Znaczenie jako użycie.* Poznanie znaczenia wyrażenia polega na opanowaniu sposobów poprawnego operowania danym wyrażeniem oraz jego równoważnikami. Oksfordzka filozofia języka.
- *Znaczenie jako własność znaku.* Znaczeniami są relacje między klasami ciągów fonicznych a klasami zjawisk, utrwalone w pewnej konwencji społecznej (świadomości językowej danej społeczności). Autorka cytowanej pracy zdaje się sympatyzować z takim właśnie określeniem.

Ze *znaczeniem* znaku językowego wiążą się dwa pojęcia:

- 1 *Denotacja.* Inaczej: zakres. Ogół przedmiotów, do których odnosi się znak językowy. Elementy denotacji znaku nazywamy jego *desygnatami*.
- 2 *Konotacja.* Inaczej: treść. Ogół własności, przysługujących wszystkim desygnatom znaku.

Oto niektóre dyscypliny językoznawcze, które poświęcone są badaniu semantycznych aspektów leksyki:

- *Leksykologia*. Bada strukturę inwentarza jednostek leksykalnych.
  - *Leksykografia*. Bada spisane inwentarze jednostek leksykalnych.
  - *Onomastyka*. Bada nazwy własne.
  - *Etymologia*. Bada pochodzenie znaczeń jednostek leksykalnych.
-
- 1 *Słownictwo*. To zasób elementów systemu leksykalnego traktowany jako zbiór, bez uwzględnienia zachodzących między tymi elementami zależności. Ów zasób ma charakter *otwarty*: dochodzą doń stale nowe elementy, pewne elementy giną w zapomnieniu.
  - 2 *Leksykon*. To struktura relacyjna, której uniwersum stanowią jednostki leksykalne, rozważane wraz z łączącymi je zależnościami semantycznymi. Owe zależności dostrzegane są przez mówiących danym językiem.

Słuchacze mogą być zaskoczeni faktem, że językoznawcy nie są zgodni co do tego, jaka miałyby być poprawna, jedynie słuszna, powszechnie akceptowana definicja *wyrazu*. Podawane są różne propozycje, np.:

- *Minimalna forma swobodna*. Ta charakterystyka odnosi się do graficznej strony języka: wyrazy miałyby wedle niej być ciągami znaków graficznych oddzielonych pauzami. Kłopot: nie każdy język używa pauz w piśmie. Inny kłopot: to, co w jednym języku jest minimalną formą swobodną, w innym języku może być układem takich form (np. frazą przyimkową).
- *Układ morfemów, których żadna część nie jest wyrazem*. Funkcję odgraniczającą może pełnić np. stały akcent dynamiczny. Kłopot: np. w języku polskim nie wszystkie wyrazy mają akcent dynamiczny na przedostatniej sylabie.
- *Minimalna forma kompletna co do informacji leksykalnej, słowotwórczej i fleksyjnej*. Chodzi przy tym o *okazy*, a więc konkretne segmenty mowy. Sympatyzujemy z tą propozycją.

Polscy językoznawcy dokonują np. odróżnień (Marek Świdziński, *Wstęp do językoznawstwa synchronicznego*, <http://slideplayer.pl/slide/8855159/>):

- *Słowo*: napis między spacjami lub znakami interpunkcyjnymi.
  - *Forma wyrazowa*: słowo z interpretacją gramatyczną (część mowy, ewentualne wartości kategorii fleksyjnych, ewentualnie nazwa jednostki słownikowej).
  - *Leksem*: zbiór form wyrazowych o tym samym odniesieniu do rzeczywistości (i o podobnym kształcie).
-
- *Wyrazy*. Rozumiemy je jako okazy, jednostki występujące w tekście (wypowiedzi). Lingwiści używają też terminu *wyraz tekstowy*.
  - *Leksemy*. Rozumiemy je jako typy: klasy wyrazów nieodróżnialnych pod względem znaczenia leksykalnego. Zamiast terminu *leksem* lingwiści używają czasem terminu *wyraz słownikowy*.

- *Znaczenie aktualne (tekstowe, kontekstowe)*. To znaczenie, w jakim wyraz został użyty w wypowiedzi. Tak więc, znaczenie aktualne wiąże się z wypowiedzią oraz jej kontekstem.
  - *Znaczenie leksykalne (systemowe)*. Suma wszystkich znaczeń kontekstowych. Słowniki podają znaczenia leksykalne, wyliczając możliwe znaczenia kontekstowe.
  - *Znaczenie etymologiczne*. Znaczenie rekonstruowane na podstawie znajomości pochodzenia wyrazu. Np.: *obfity* (od *płwieć*).
  - *Znaczenie realne*. Znaczenie, z którym kojarzymy dany wyraz (niezależnie od jego znaczenia pierwotnego). Np.: *stołek, piwnica*.
-
- *Zawężenie znaczenia*. Np.: *złodziej, zboże*.
  - *Rozszerzenie znaczenia*. Np.: *słuszny, sklep*.
  - *Przeniesienie znaczenia*. Np.: *bezcenny, kminić*.
  - *Zmiany stylistyczne*. Np.: *kmieć, dupa*.

- *Characteristica universalis*. Gottfried Wilhelm Leibniz posługiwał się tym terminem na oznaczenie uniwersalnego języka (pojęciowego), w którym można byłoby reprezentować całość wiedzy. Język ten miałby zostać wyposażony w aparat dedukcyjny (*calculus ratiocinator*), który pozwalałby przeprowadzać rozumowania.
- *Model Sens* ↔ *Tekst*. Koncepcja semantyki, zaproponowana przez Igora Mielczuka, Aleksandra Żółkowskiego oraz Jurija Apresjana. Uwzględnia składnikową analizę znaczeń, ma służyć do rekonstrukcji „naiwnego” obrazu świata, ma reprezentować znajomość języka, a nie wiedzę o rzeczywistości.

- *Semantic primitives*. Propozycje podane przez Annę Wierzbicką oraz Cliffa Goddarda.

Oto przykład definiowania znaczenia słowa *zawiść* poprzez odwołanie się do sytuacji prototypowej (za: Wierzbicka, A. 1999. *Język – umysł – kultura*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 40):

X czuje zawiść=

czasem osoba myśli coś takiego:

„coś dobrego zdarzyło się innej osobie

to nie zdarzyło się mnie

chcę, żeby rzeczy takie jak ta zdarzały się mnie”

z tego powodu ta osoba czuje coś złego

X czuje coś takiego

O *polisemii* mówimy wtedy, gdy dany leksem ma więcej niż jedno znaczenie, a nieco dokładniej, gdy używany jest w wielu znaczeniach, przy czym istnieje związek (np. etymologiczny) pomiędzy wchodzącymi w grę znaczeniami. Na przykład: *klucz, język, żuraw, głowa*.

Homonimia polega na wyrażaniu różnych znaczeń przez tę samą jednostkę leksykalną, przy czym nie ma bezpośredniego związku pomiędzy wchodzącymi w grę znaczeniami. Na przykład: *ranny, zamek, dam*.

Hiponimia to relacja *podrzędności* znaczenia. Poprzedniki tej relacji nazywamy *hiponimami*, a jej następniki *hiperonimami*. Zwykło się też używać terminu *kohiponimy* dla leksemów, które mają wspólny (bezpośredni) hiperonim. Na przykład: *stół – mebel, jamnik – pies, tęczy – wielobarwny, chłęptać – spożywać*.

Kryteria ustalania zachodzenia hiponimii:

- *Zawieranie się zakresów.* X jest hiponimem Y , gdy zakres X zawiera się w zakresie Y .
- *Zawieranie się treści.* X jest hiponimem Y , gdy treść Y zawiera się w treści X .
- *Podstawialność w zdaniach (salva veritate).* X jest hiponimem Y , gdy (każde) zdanie S zawierające X implikuje zdanie powstające z S poprzez zastąpienie wystąpień X na wystąpienia Y .

Synonimia to relacja tożsamości znaczenia. Powstaje naturalne pytanie: po cóż miałyby istnieć w języku jednostki synonimiczne? Może synonimia, rozumiana jako ścisła tożsamość znaczenia jest po prostu relacją identyczności? Przykłady: *ziemniak – kartofel, sztandar – chorągiew, traktor – ciągnik, lingwistyka – językoznawstwo.*

Kryteria ustalania zachodzenia synonimii:

- *Równość zakresów.* X jest synonimem Y , gdy zakres X jest identyczny z zakresem Y .
- *Równość treści.* X jest synonimem Y , gdy treść X jest identyczna z treścią Y .
- *Wzajemna wymienialność we wszystkich zdaniach (salva veritate).* X jest synonimem Y , gdy X można zamienić na Y w każdym zdaniu, bez zmiany wartości logicznej tego zdania.

Bliskoznaczność to niejako słabsza odmiana synonimii. Za bliskoznaczne uważamy takie leksemy, których znaczenie są sobie stosunkowo bliskie. Na przykład: *ksiądz – zakonnik, wada – usterka, zeszyt – kajet, dziecko – bachor*.

Kryteria ustalania zachodzenia bliskoznaczności:

- *Niepustość iloczynu zakresów.* X jest bliskoznaczny z Y , gdy przekrój (iloczyn) zakresów X oraz Y jest niepusty.
- *Niepustość iloczynu treści.* X jest bliskoznaczny z Y , gdy przekrój (iloczyn) treści X oraz Y jest niepusty.
- *Wzajemna wymienialność w niektórych zdaniach (salva veritate).* X jest bliskoznaczny z Y , gdy X można zamienić na Y w co najmniej jednym zdaniu, bez zmiany wartości logicznej tego zdania.

Antonimia właściwa. Kontrast znaczeniowy może być dychotomiczny lub może dotyczyć cechy stopniowalnej, np.: *biały – czarny, mądry – głupi, ciepło – zimno, dodać – odjąć.*

Komplementarność. Dwa wyrażenia są w relacji komplementarnej, jeśli odnoszą się znaczeniowo do tej samej klasy pojęciowej (są względem siebie *kohiponimami*) i, przeciwstawiając się sobie określoną cechą, pokrywają łącznie całość zakresu pojęcia nadrzędnego, np. *kobieta i mężczyzna pokrywają zakres znaczenia wyrazu człowiek* (Grzegorzczkova 2007, 138).

Odwrotność. Ta zależność łączy wyrazy występujące w zdaniach, które ujmują tę samą sytuację z różnych punktów widzenia, np.: *kupić – sprzedać, gonić – uciekać, zwycięstwo – porażka, wygrać – przegrać, zwierzchnik – podwładny.*

Enantiosemia. Z tą relacją mamy do czynienia, gdy przeciwstawne są znaczenia jednego wyrazu, np.: *pożyczać (od kogoś lub komuś), wynająć (od kogoś lub komuś).*

Oksymorony. Ten termin oznacza zestawienie wyrazów, których znaczenia są wzajem sprzeczne, np.: *bezdzienna matka, żywy trup, sucha woda.*

Pole semantyczne to zespół jednostek leksykalnych powiązanych relacjami semantycznymi (wymienionymi powyżej). Takie pola mogą mieć strukturę *radialną* (gdy jakiś element zajmuje pozycję centralną) lub bardziej skomplikowaną. Np.: *nazwy barw, nazwy stosunków pokrewieństwa, nazwy uczuć, czasowniki oznaczające ruch*.

Metafora oznacza użycie wyrazu na oznaczenie czegoś różnego od jego pierwotnej (normalnej, standardowej) denotacji, jednak pod jakimś względem do niej podobnego. To podobieństwo może dotyczyć np.: sposobu zachowania lub działania, pełniących funkcji, kształtu, itd. (*ostrzy dowcip, twarde życie, deszcz nagród, jesień życia*).

Metonimia to przeniesienie znaczenia wyrazu na oznaczenie czegoś, co pozostaje w pewnej styczności do jego pierwotnej (normalnej, standardowej) denotacji. Owa styczność może dotyczyć np.: *miejsca*: cały Poznań podziwia arcybiskupa; *narzędzia*: pierwsza szabla Rzeczypospolitej; *autora*: czytać Dostojewskiego, *miary*: wychylić kufel.

Synekdocha Jest to pewna odmiana metonimii, polegająca na zastąpieniu wyrażenia o znaczeniu ogólniejszym przez mniej ogólne, lub na odwrót.

- *pars pro toto*: własny kąk (zamiast: własny dom)
  - *totum pro parte*: Ameryka (zamiast: USA).
-
- W każdej kulturze obowiązują określone normy, zakazujące używania pewnych wyrażen, ze względów np.: religijnych, politycznych, obyczajowych. Mówimy w takim przypadku o *tabu* językowym. Dla uniknięcia naruszania tabu językowego posługujemy się *eufemizmami*. W wielu kulturach spotykamy liczne eufemizmy dotyczące śmierci oraz umierania.
  - *Wulgaryzmy* to wyrażenia odczuwane przez użytkowników języka jako ordynarne, prostackie, o ujemnym zabarwieniu emocjonalnym. Często używamy wulgaryzmów dla wyrażenia emocji.

- Minimalne jednostki językowe posiadające samodzielne znaczenie, to *morfemy*. Kompleksy morfemów tworzą (omówione przed tygodniem) jednostki systemu leksykalnego. Morfemy nie łączą się ze sobą całkowicie dowolnie, lecz wedle specyficznych dla poszczególnych języków reguł.
  - Tradycyjnie wyróżnia się trzy główne rodzaje morfemów: leksykalne, słowotwórcze, fleksyjne.
-
- Podobnie, jak w przypadku dotąd omówionych podsystemów języka, tak i na płaszczyźnie morfologicznej wyróżniamy okazy (morfy) oraz typy (morfemy).
  - Tak więc, *morfy* są minimalnymi jednostkami tekstu (mowy), posiadającymi samodzielne znaczenie, natomiast *morfemy* to klasy równoważności, składające się z morfów nieodróżnialnych pod względem znaczenia. Morfy tworzące dany morfem nazywamy jego *allomorfami*.

Funkcje morfemów:

- Funkcja *semantyczna* w węższym sensie: odniesienie do zjawisk pozajęzykowych. Morfemy z dominującą funkcją semantyczną: *leksykalne* oraz *słowotwórcze*.
- Funkcja *syntaktyczna*: polega na sygnalizowaniu relacji wewnątrztekstowych. Morfemy z dominującą funkcją syntaktyczną: *fleksyjne*.

Łączliwość morfemów:

- *Morfemy swobodne*: mogą występować samodzielnie.
- *Morfemy związane*: te, które nie mają takiej samodzielności.
- Morfemy związane są trzech rodzajów: rdzenne związane słowotwórczo lub fleksyjnie, słowotwórcze, fleksyjne.
- Morfemy słowotwórcze dzieli Grzegorzyczkowa na: *prefiksy* (występują przed rdzeniami), *interfiksy* (występują między rdzeniami), *sufiksy* (występują po rdzeniach).

Morfemy fleksyjne: niesamodzielne (związane), o dominującej funkcji syntaktycznej, tworzące konstrukcje regularne.

Morfemy słowotwórcze: niesamodzielne (związane), o dominującej funkcji semantycznej, tworzące konstrukcje regularne.

Morfemy leksykalne: samodzielne lub związane (słowotwórczo bądź fleksyjnie, tzw. rdzenie), o funkcji zasadniczo semantycznej. Dodatkowo można je scharakteryzować jako obecne w każdym leksemie.

Grzegorzyczkowa 2007, 93.

- *Rdzeń.* Morfem, niosący informację leksykalną.
- *Temat.* Ta część wyrazu, która zawiera informację leksykalną oraz słowotwórczą (bez informacji fleksyjnej).
- *Wyraz podstawowy* (wyraz motywujący). Wyraz, od którego tworzymy wyrazy pochodne, na drodze derywacji.
- *Wyraz pochodny* (derywat, wyraz motywowany). Wyraz utworzony z wyrazu podstawowego, na drodze derywacji.

W językach świata występują jeszcze *konfiksy* (inaczej: *cyrkumfiksy*) oraz *transfiksy*. Lingwiści mówią również o morfemach *zerowych* (czyli braku wykładnika, który to brak przecież coś znaczy).

Przez *supletywizm* tradycyjnie rozumie się zjawisko polegające na tym, że pewne formy fleksyjne (w ramach ustalonej kategorii gramatycznej) danego wyrazu wyposażone są w rdzenie etymologicznie różne. Często takie formy znajdujemy w wymiarze *stopniowania cechy* (por.: *zły–gorszy*, *dobry–lepszy*).

Zamiast terminu *afiks* w lingwistyce polskiej używa się także terminów: *formant* lub *zrostek*. Ów ostatni termin generuje szereg dalszych zabawnych terminów, np.: *międzyrostek*, *okołorostek*, *wrostek*.

- Morfemy *słownictwowe* (*derywacyjne*) służą do tworzenia nowych jednostek leksykalnych. Dwa zasadnicze procesy morfologiczne to: *derywacja* oraz *kompozycja* (złożenie).
  - Derywacja afiksalna: tworzymy nowe wyrazy przez dodanie afiksów.
  - Derywacja wsteczna: tworzymy nowe wyrazy przez pominięcie afiksów (*zwis* od *zwisnąć*).
-
- *Złożenie* (*compositum*) to wyraz, który powstaje poprzez połączenie co najmniej dwóch rdzeni (lub ich derywatów) oraz – ewentualnie – stosownego międzyrostka. Dla przykładu: *lat-o-rośl*, *desk-o-rolka*, *wysok-o-dochodowy*, *pędz-i-wiatr*, *dus-i-grosz*, *siedmi-o-letni*.
  - Złożenia lingwiści odróżniają od *zrostów* (*zmarłychwstanie*, *wniebowzięty*), będących połączeniami jednostek, tworzących wcześniej kompleks syntaktyczny.
  - Przez *gniasto słownictwowe* lingwiści rozumieją zespół wyrazów zawierający wyraz podstawowy oraz wszystkie jego derywaty.

- Skąd biorą się morfemy słownictwowe?
- Jakie znaczenia oddajemy na drodze derywacji?
- Jaka jest produktywność morfemów słownictwowych?

Krótki zarys odpowiedzi na takie pytania dla języka polskiego znaleźć można np. w: Grzegorzycowa, R., Laskowski, R., Wróbel, H. (Red.) 1984. *Morfologia*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

- W angielskim dodanie sufiksu *-able* do tematu czasownika *V* daje znaczenie: z natury swej nadający się do tego, aby zrobić z nim *V*.
- Przy pomocy afiksu *-acz* możemy w języku polskim tworzyć wyrazy oznaczające wykonawców czynności (*biegacz*, *spawacz*), a także przedmiotu, narzędzia, urządzenia, przy pomocy którego czynność jest wykonywana (*zakraplacz*), czy też nieosobowego wykonawcy czynności (*spychacz*). Z kolei, *-acz* w takich wyrazach jak *brodacz* lub *kudłacz* przekazuje znaczenie posiadania cechy.

- Słuchacze bez trudu znajdą przykłady wykorzystania w polskiej derywacji takich afiksów, jak np.: -iciel, -ator, -arz, -nik, -er, -ant, -ec.
  - Podobnie dla afiksów: -ota, -izna, -owa, -ina, -ówka.
  - Podobnie dla afiksów: bez-, przed-, -alny, -ący, -isty, -awy, -any.
-
- Przykładowe wyrazy języka polskiego, kończące się na -unek: pakunek, rabunek, ratunek, rysunek, warunek, gatunek, kierunek, kołtunek, frasunek, opatrunek, pocałunek, podarunek, wizerunek, wyładunek, załadunek, sprawunek, pomyślunek, porachunek, posterunek, rozładunek, rynsztunek, szacunek, rozrachunek, stosunek. Czy potrafisz powiedzieć, cóż wspólnego mają ze sobą znaczenia tych wyrazów?
  - *Skrótowce (akronimy)* to wyrażenia powstałe ze skrócenia jednego lub większej liczby wyrazów, np.: *Polmos* – Polski Monopol Spirytusowy, *vip* – VIP, very important person.

- *Zgrubienie (augmentatyw)*: wyrazy utworzone na oznaczenie czegoś większego od tego, to nazywa wyraz podstawowy. Czasami przez zgrubienia oddajemy też pogardliwy stosunek do danego obiektu.
- *Zdrobnienie (deminutyw)*: wyrazy utworzone na oznaczenie czegoś mniejszego od tego, to nazywa wyraz podstawowy. Czasami przez zdrobnienia oddajemy też pieśczośliwy stosunek do danego obiektu.
- Sądzimy, że słuchacze potrafią bez trudności podać przykłady zdrobnień powstałych przez derywację afiksálną w języku polskim, z użyciem np. afiksów: -ek, -ka, -ko, -ik, -yk, -aczek, -iszek, -aszek, -uszek, -ączko, -eńko, -etko, -ułka, -yczka, -ina, -uchna, -eńki, -utki.

Morfonologia jest dyscypliną badającą zmiany formy dźwiękowej morfów występujące w procesach morfologicznych (dotyczy to zarówno słownotwórstwa, jak i fleksji).

- Fleksja typowa dla wielu języków indoeuropejskich to: *deklinacja* oraz *koniugacja*. Słuchacze z pewnością potrafią zbudować paradygmaty deklinacyjne oraz koniugacyjne dla wyrazów języka polskiego.
- Fleksja związana z przypadkiem gramatycznym może być bardzo rozbudowana. Skromny przykład z węgierskiego (Comrie, Matthews, Polinsky, 1998, 47):

	położenie	ruch ku czemuś	ruch od czegoś
w:	a ház-ban w domu	a ház-ba do wnętrza domu	a ház-ból z wnętrza domu
na:	a ház-on na domu	a ház-ra na dom	a ház-ról z dachu domu
przy:	a ház-nál koło domu	a ház-hoz w stronę domu	a ház-tól od domu

Fleksja języków aglutynacyjnych. W języku azerbejdżańskim mamy np.:

- ① *bachmag – patrzeć*
- ② *bachabilmamag – nie móc patrzeć*
- ③ *bachyrammy – czy ja patrzę?*
- ④ *bachyszabilyrlar – oni nie mogą patrzeć na siebie*
- ⑤ *bachmadylar – oni nie patrzyli*
- ⑥ *bachdyrabildymy – czy on mógł kazać patrzeć?*
- ⑦ *bachmalydysan – powinieneś (był) patrzeć*
- ⑧ *bachdyryram – każę patrzeć*
- ⑨ *bachmasady – jeśli on nie patrzył.*

Analiza tego przykładu (wyodrębnienie poszczególnych morfów i ustalenie kolejności ich występowania) była tematem jednego z przekazanych słuchaczom wcześniej zadań.

Fleksja języków alternacyjnych. Dla przykładu, mały fragment fleksji arabskiej (odpowiednik polskiego *pisać* w czasie przeszłym dokonanym, Majewicz 1989, 200):

↓ Persona, Numerus →	Singularis	Dualis	Pluralis
Prima	katabtu	–	katabnā
Secunda (masculinum)	katabta	katabtumā	katabtum
Secunda (femininum)	kabati	katabtumā	katabtunna
Tertia (masculinum)	kataba	katabā	katabū
Tertia (femininum)	katabat	katabatā	katabna

- Kategoryzację świata dokonywaną poprzez język wiąże się zwykle z systemem leksykalnym, z zasobem pojęć reprezentowanych przez leksemy. W gruncie rzeczy, takie kategoryzacje sprowadzają się do systemu morfemów leksykalnych, występujących w danym języku.
- Osobną sprawą jest kategoryzacja świata narzucana przez gramatykę języka – o tym powiemy parę słów w trzeciej części prezentacji, omawiając kategorie gramatyczne.
- W tej części podamy natomiast kilka przykładów często omawianych w literaturze przedmiotu.

W języku mam (zachodnia Guatemala) nie ma czasownika *leżeć*. Są natomiast następujące formy (Aitchison 1996):

mutsl	he is lying on his stomach
pak'l	he is lying on his back
tʂaltʂ	he is lying on his side
qinl	he is lying outstretched
leql	he is lying sprawled (probably intoxicated)
kutʂ	he is lying alone in a house (probably sick).

- Nie widać, naszym zdaniem, zasadniczych przeszkód, aby podobne rozróżnienia oddać za pomocą specjalnie utworzonych form języka polskiego.
- Pozostaje oczywiście pytanie, czy formy w rodzaju, powiedzmy: *pleckuje*, *brzuszkuje*, *boczkuje*, itp. mają szansę zaistnieć i przyjąć się w polszczyźnie. Po co mianowicie mielibyśmy ich używać? To jest jedynie marginalna uwaga, nie całkiem poważna.

W języku szona (język rodziny bantu) znajdujemy następujące słowa określające rodzaje chodzenia (Comrie, Matthews, Polinsky 1998, 89):

chakwair	brnąć przez błoto
chwakatik	iść, łamiąc suche gałązki
dowor	chodzić boso
donz	iść z laską
duduk	iść tyłem
kokonyar	iść ze zgiętym grzbietem
kunzvur	przechadzać się nerwowo
mbey	chodzić po całym obszarze
mbwembwer	iść, potrząsając częściami ciała lub pośladkami
minair	iść, kołysząc biodrami

panh	przejsć długą drogę
pfumbur	iść, wzbijając kurz
pushuk	iść w bardzo krótkiej sukience
rauk	iść długimi krokami
rindimar	kroczyć wyniośle
seser	iść sobie, podrygując
shwitair	iść nago lub niemal nago
svavair	iść, kuląc się od zimna i wilgoci
tabvuk	iść, podskakując jak konik polny
vefuk	iść, uginając się pod ciężarem

- W języku nutka (wyspa Vancouver) spotykamy subtelne rozróżnienia leksykalne dotyczące łososi (Comrie, Matthews, Polinsky 1998, 141): kilkanaście wyrazów na oznaczenie rodzajów łososi, kilkanaście wyrazów na oznaczenie czynności związanych z łososiami, itd.
- Sporą wrzawę wywołały swego czasu doniesienia o niezwykle rozbudowanym systemie wyrazów dotyczących śniegu w języku Inuitów. Należy do tego typu stwierdzeń podchodzić z rozsądną rezerwą.

Zainteresowani słuchacze mogą zajrzeć np. do następujących tekstów dotyczących terminologii związanej ze śniegiem:

- <http://users.utu.fi/freder/Pullum-Eskimo-VocabHoax.pdf>
- <http://www.derosse.net/steve/guides/snowwords/index.html>
- Podobnie rzecz ma się z wieloma sferami doświadczenia potocznego specyficznymi dla poszczególnych kultur (wielbłądy, pieniądze, morze, góry, itd.).

Brent Berlin i Paul Kay w pracy *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution* (1969) proponowali prawa:

- 1 Wszystkie języki mają terminy określające białe i czarne.
- 2 Jeśli język ma trzy terminy określające kolory, to ma termin dla koloru czerwonego.
- 3 Jeśli język ma cztery terminy określające kolory, to albo ma termin dla koloru zielonego, albo termin dla koloru żółtego, ale nie obydwu.
- 4 Jeśli język ma pięć terminów określających kolory, to ma terminy na określenie zielonego oraz żółtego.
- 5 Jeśli język ma sześć terminów określających kolory, to ma termin na określenie niebieskiego.
- 6 Jeśli język ma siedem terminów określających kolory, to ma termin na określenie brązowego.
- 7 Jeśli język ma osiem lub więcej terminów określających kolory, to ma terminy na określenie fioletowego, różowego, pomarańczowego oraz szarego.

- Powyższe ustalenia poddawane były później krytyce. Debata na ten temat jest wciąż żywa. W szczególności, wiele uwagi poświęca się subtelnościom terminologicznym związanym z kolorami: niebieskim i zielonym. Filozofowie konstruują zabawne aporie dotyczące *niebionego* oraz *ziebieskiego*.
- Zagadka dla turystów: czy wszędzie na świecie sygnalizacja świetlna oddawana jest przez trychotomię *czerwony–żółty–zielony*?

W języku koczowniczego ludu Himba (Namibia, Angola) występują cztery nazwy barw:

zuzu	ciemnoniebieski, czerwony, zielony, fioletowy
vapa	biały i odcienie żółtego
buru	odcienie zielonego i niebieskiego
dambu	odcienie zielonego, czerwonego, brązowego

System liczebnikowy może być bardzo ubogi (około czterech elementów), lub dość bogaty, w zależności od tego, co brane jest za zasadę tworzenia liczebników. Systemy liczebnikowe bez bazy odwołują się np. do części ciała (palce rąk, części ramienia, części nóg, palce nóg). Taki system ma zatem jedynie liczebniki proste, bez możliwości tworzenia językowej reprezentacji dowolnych liczb. Za Majewicz 1989, 227 wyliczmy niektóre inne systemy liczebnikowe w językach świata:

- 1 system *dwójkowy* (binarny): języki khoisan, aranda, języki papuaskie
- 2 system *trójkowy* (ternarny): np. coroado (Brazylia)
- 3 system *czwórkowy* (kwaternarny): niektóre języki czumaskie oraz niektóre języki papuaskie
- 4 system *piątkowy* (kwinarny): liczne języki na wszystkich kontynentach poza Europą
- 5 system *szóstkowy* (heksanarny): np. w balante, bola, papel (afrykańskie), kimaghama, kanun, kati (papuaskie), wintu, nomlaki, patwin, maidu (kalifornijskie)
- 6 system *siódemkowy* (heptanarny): np. w somrai (język czadyjski)

Bardzo popularnym systemem liczebników jest system dziesiętny (decymalny).

Występują też systemy bazujące na liczbie dwanaście, a także na liczbie sześćdziesiąt.

Ślady systemu dwudziestkowego (wigesimalnego, wicesimalnego) znajdujemy w: baskijskim, francuskim, duńskim, gruzińskim i językach celtyckich. Por. np. francuskie:

soixante-dix	siedemdziesiąt	60 i 10
quatre-vingts	osiemdziesiąt	cztery dwudziestki
quatre-vingts-dix	dziewięćdziesiąt	cztery dwudziestki i dziesiątka

- Ślady systemu dwunastkowego oraz sześćdziesiątkowego odnajdujemy w jednostkach mierzenia czasu.
- W tworzeniu liczebników złożonych wykorzystuje się operacje arytmetyczne (dodawanie, odejmowanie, mnożenie, mnożenie).

- W niektórych językach znajdujemy proste liczebniki dla wybranych bardzo dużych liczb, np. japońskie *oku* (100000000), *chō* (1000000000000).
- Angielskie (a właściwie obecnie międzynarodowe) *googol* oznacza liczbę 10^{100} , zaś *googolplex* oznacza liczbę $10^{10^{100}}$, czyli 10 do potęgi googol.
- Słuchacze z pewnością znają niektóre z polskich nazw (stosunkowo) dużych liczb, takie jak np. milion (10^6), miliard (10^9), bilion (10^{12}), trylion (10^{18}) oraz pamiętają różnicę między *skalą długą* (na której, np. w polskim mamy *miliard* (10^9), *tryliard* (10^{21}), itd.), a *skalą krótką* (np. w USA, gdzie nie ma *miliarda*, a *bilion* oznacza 10^9).

W niektórych językach korzystanie z liczebników wymusza użycie *klasyfikatorów numerycznych*, jak np. w chińskim. Klasyfikator określa rodzaj przedmiotów, które są liczone i musi występować wraz z liczebnikiem i rzeczownikami uczestniczącymi w liczeniu. W japońskim jest kilkadziesiąt klasyfikatorów. Oto niektóre z nich:

-nin	ludzie
-hiki	małe zwierzęta
-to	duże zwierzęta
-wa	ptaki
-satsu	książki, magazyny ilustrowane, gazety
-hon	przedmioty długie
-do	wystąpienia
-kai	powtórzenia
-hai	szklanki, filiżanki, naczynia z płynem
-mai	płaskie, cienkie przedmioty
-dai	pojazdy

Język niwchijski ma kilka serii liczebników, z których każda używana jest dla liczenia innego rodzaju obiektów (Majewicz 1989, 235):

Liczone obiekty	1	2	3	4
ludzie	nen	men	tyakr	nyr
zwierzęta	n'yn'	mor	t'or	nur
łódzie	nim	mim	tem	nym
sanie	nirs	mirs	ters	nyrs
sieci rybackie	neo	meo	teo	nu
pary	pask	mevsk	t'fask	nvysk

Języki świata dzieli się na typy, ze względu na występujące w danym języku rodzaje łączliwości morfemów. Tradycyjnie wymienia się następujące typy: *Analityczne*. W językach analitycznych (prawie) nie występują morfemy fleksyjne. Mogą jednak występować morfemy słowotwórcze.

Izolujące. W językach izolujących leksemy składają się niewielkiej liczby morfemów, w większości z jednego morfemu.

Syntetyczne. W tych językach występują rozbudowane systemy morfemów słowotwórczych oraz fleksyjnych. Klasę tę dzieli się dalej na:

- 1 *Aglutynacyjne*. Poszczególne morfemy niosą jedno znaczenie gramatyczne, a ich połączenie jest „mechaniczne” (zlepkowe): nie pociąga za sobą zmian formy dźwiękowej.
- 2 *Fuzyjne (fleksyjne)*. Morfemy gramatyczne niosą z reguły więcej niż jedną informację. Łączenie morfów odbywa się ze zmianą ich formy fonicznej.
- 3 *Polisyntetyczne*. W tych językach poszczególne wyrazy charakteryzują się dużą liczbą tworzących je morfów. Często jeden wyraz stanowi kompletne zdanie.

Czasem dokonuje się subtelniejszych jeszcze odróżnień: np. wydziela się języki *alternacyjne*, w których fleksja wyrażana jest przez transfiksy samogłoskowe (jak np. w hebrajskim).

Powyższa typologia nie jest konsekwentna, z kilku względów. Dla przykładu, języki określane jako polisyntetyczne mogą być językami aglutynacyjnymi lub fleksyjnymi. Właściwie należałoby raczej mówić o *stopniu syntetyczności* języka i sytuować języki świata na stosownej skali syntetyczności, co zresztą postulowali niektórzy lingwiści.

Osobną kategorię tworzą też języki *inkorporujące*. W takich językach elementy werbalne zawierają wykładniki argumentów predykatu. Właściwie nie jest jasne, czy można tu mówić o *klasie* języków inkorporujących czy też stosowniej byłoby mówić, że jeden język jest inkorporujący z punktu widzenia innego języka. Jak poradzić sobie z tym (w gruncie rzeczy logicznym) problemem pokazano np. w Pogonowski 1996. Cytowana praca zawiera rozszerzenie propozycji zawartych w Vennemann 1982 i podaje spójne kryteria, stanowiące podstawę dla typologii morfologicznej języków świata.

Przykłady języków analitycznych: angielski, samoański.

Przykłady języków izolujących: chiński, wietnamski.

Przykłady języków fuzyjnych: wiele języków indoeuropejskich, języki semickie.

Przykłady języków aglutynacyjnych: japoński, koreański, turecki, suahili, języki drawidyjskie, wiele języków kaukaskich.

Przykład inkorporacji. Agens oraz patiens w mohawk zaznaczane są w czasowniku, a nie w elementach nominalnych:

lekša:'a   raks:á   wahonwá:ienhte'

girl   boy   hit

The girl hit the boy.

lekša:'a   raks:á   wahshakó:ienhte'

girl   boy   hit

The boy hit the girl.

Jest to język o szyku swobodnym. W czasowniku zaznacza się czy mężczyzna zrobił coś kobiecie (drugie zdanie), czy też kobieta zrobiła coś mężczyźnie (pierwsze zdanie).

Eskimo (południowogrenlandzki) (Pinnow 1964). Polisynteza:

qasuiΓsaΓBirycaΓsiΓññitluinaΓnaΓpuq

Es gelang einem überhaupt nicht, einen Rastplatz zu finden.

Całkiem mu się nie udawało znaleźć miejsca, aby odpocząć.

Afiks	Przybliżony odpowiednik polski
qasu	być zmęczonym
iiq	negacja (jakby przyorzecznikowa)
saq	afiks kauzatywny
BBik	miejsce dla ...
caq	afiks powtarzalności
si	znaleźć
ññit	negacja (jakby przyzdaniowa)
luinaq	całkowicie
naq	tam oto jest
puq	3 Pers. Sing.

Chinook (Majewicz 1989). Polisynteza: *anialot* (daję go jej)

a	czas
n	afiks osobowy 1 sing.
i	afiks osobowy 3 sing.
a	afiks osobowy 3 sing.
l	kierunek (do)
o	kierunek (od)
t	afiks oznaczający dawanie

Jupik (Majewicz 1989). Polisynteza: *kimuxsigjaxkauakuk* (On powinien jechać saniami zaprzężonymi w psy.)

kimuxsik	sanie zaprzężone w psy
ua	duratywność
jaxka	konieczność, przeznaczenie do czegoś
kuk	afiks osobowy 3 sing.

- Teraz zajmiemy się tym, co lingwiści nazywają czasem *płaszczyzną morfosyntaktyczną* języka. Skupimy zatem uwagę na tych znaczeniach, które są (w danym języku) wyrażane w sposób *regularny* oraz *obligatoryjny*: na znaczeniach *gramatycznych*.
- Regularność polega na tym, że owe środki wyrażania znaczeń można przedstawić w postaci technik operowania na znakach językowych (dokładniej: na ich formie), przy czym techniki te tworzą dość skromną listę (kilka lub kilkanaście technik, zależnie od języka – omawiamy je niżej).
- Z kolei przez obligatoryjność rozumiemy tu fakt, że w każdym języku pewne informacje *muszą* zostać zawarte w wypowiedzi stanowiącej akt komunikacji. To, co jest obligatoryjnie i w sposób regularny wyrażane w jednym języku, w innych językach może być wyrażane informacją leksykalną, jak za chwilę zobaczymy to w wybranych przykładach.

Sposoby wyrażania znaczeń gramatycznych:

- 1 Szyk. Kolejność występowania jednostek językowych w wypowiedzi.
- 2 Rdzenie. Jednostki tworzące inwentarz leksykalny języka.
- 3 Reduplikacja. Powtórzenie jednostki (np. sylaby, morfu).
- 4 Złożenia. Kompleksy utworzone z jednostek leksykalnych.
- 5 Akcent. Dźwięki wytwarzane ze zwiększoną energią.
- 6 Intonacja. Przebieg melodyczny wypowiedzi.
- 7 Tony. Zmiany wysokości wypowiedzianych dźwięków.
- 8 Iloczas. Czas wymawiania jednostki językowej.
- 9 Partykuły. Inwentarz jednostek z przypisanymi im znaczeniami.
- 10 Modyfikacje rdzenia. Zmiany struktury dźwiękowej rdzenia.
- 11 Afiksacja: *prefiksy* (poprzedzają rdzeń), *sufiksy* (następują po rdzeniu), *infiksy* (są wstawione do rdzenia), *konfiksy* (otaczają rdzeń), *transfiksy* (przeplatają się z elementami rdzenia).

- *Pojedyncza (singularis)*. Dla oznaczenia pojedynczego obiektu.
  - *Mnoga (pluralis)*. Dla oznaczenia wielu obiektów.
  - *Podwójna (dualis)*. Dla oznaczenia pary obiektów.
  - *Potrójna (trialis)*. Dla oznaczenia trzech obiektów.
  - *Kilkukrotna (paucalis)*. Dla oznaczenia niewielkiej liczby (kilku) obiektów.
-
- Mnogość obiektów może być ujmowana *dystrybutywnie* (liście) lub *kolektywnie* (listowie).
  - *Singularia tantum* wyrazy występujące jedynie w liczbie pojedynczej, np.: ryż, powietrze, zawiść, młodzież, sitowie.
  - *Pluralia tantum*: wyrazy występujące jedynie w liczbie mnogiej, np.: grabie, skrzypce, spodnie, usta, drzwi.

Nie należy mylić rodzaju gramatycznego (genus) z rodzajem naturalnym istot żywych. Znaczenia niesione przez rodzaj gramatyczny służą celom syntaktycznym.

W języku polskim wyróżniamy następujące rodzaje gramatyczne:

- *Męski (masculinum)*.
    - *Męskoosobowy*. Nauczyciel.
    - *Męskożywotny*. Pies.
    - *Męskorzeczowy*. Stół.
  - *Żeński (femininum)*. Ryba.
  - *Nijaki (neutrum)*. Krzesło.
-
- W języku węgierskim nie występuje kategoria rodzaju gramatycznego.
  - W holenderskim, szwedzkim, duńskim mamy dychotomię rodzaju gramatycznego: *utrum* (rodzaj ogólny, wspólny, męsko-żeński, nienijaki) oraz *neutrum* (rodzaj nijaki).

W wielu językach świata spotykamy klasyfikacje rzeczowników ze względu na rodzaj obiektów przez nie oznaczanych.

W języku dyirbal (północna Australia) mamy cztery klasy:

- 1 *Klasa I.* Mężczyźni, obiekty ożywione.
- 2 *Klasa II.* Kobiety, woda, ogień, przemoc, wyjątkowe zwierzęta.
- 3 *Klasa III.* Jadalne owoce i warzywa.
- 4 *Klasa IV.* Różne obiekty, poza powyższymi klasami.

System klas nominalnych jest typowy dla języków rodziny bantu (suahili, ɸula). Klasy nominalne w suahili odpowiadają następującym dystynkcjom: osoby; drzewa, siły natury; przedmioty w grupach, zgrubienia; sztucznie wytworzone przedmioty, zdrobnienia; zwierzęta, słowa zapożyczone; przedmioty posiadające rozciągłość (np. płot); abstrakta.

Wykładnikami (środkami wyrażania) dla tych klas są stosowne prefiksy (osobne dla liczby pojedynczej i mnogiej). Stosowne formy wykładników inkorporowane są w czasowniki, co mniej więcej odpowiada związkowi zgody w wyrażeniach polskich.

- Kategoria gramatyczna przypadku (*casus*) grupuje informacje odnoszące się do różnych relacji, w których pozostawać mogą przedmioty, o których mowa. Może tu chodzić o relacje przestrzenne, czasowe, przyczynowe, itd.
  - Omawiając tę kategorię gramatyczną warto poświęcić odrębną uwagę tym przypadkom, które odnoszą się do *agensa* (sprawcy, wykonawcy czynności) oraz *patiensa* (odbiorcy czynności).
-
- Zakładamy, że słuchaczom znane jest odróżnienie czasowników *nieprzechodnich* (w przybliżeniu: tworzących zdanie bez dopełnienia, np. *spać*) oraz *przechodnich* (w przybliżeniu: tworzących zdanie z dopełnieniami, np. *lubić*).
  - Języki świata dzielą się na kilka typów, w zależności od sposobu wyrażania *agensa*, podmiotu zdania nieprzechodniego oraz *patiensa*.

Języki nominatywno-akuzatywne (nominatywne). W taki sam sposób wyraża się podmiot zdania nieprzechodniego oraz agensa, natomiast w inny sposób wyraża się *patiensa*. W językach, w których występuje morfologicznie wyrażana kategoria przypadku, podmiot oraz agens wyrażany jest *mianownikiem (Nominativus)*, natomiast *patiens* wyrażany jest *biernikiem (Accusativus)*. Tego typu językiem jest w zasadzie np. polski.

Języki ergatywno-absolutywne (ergatywne). Podmiot czasownika nieprzechodniego oraz dopełnienie (*patiens*) czasownika przechodniego wyrażane są tak samo, przez *Absolutivus*, natomiast agens zdania przechodniego wyrażany jest przez *Ergativus*. Takimi językami są np.: baskijski, inuit.

Języki nominatywno-absolutywne (aktywne). *Nominativus* wyraża agensa, *Absolutivus* wyraża *patiensa*. Języki te odróżniają podmiot *aktywny* od *nieaktywnego*. Takimi językami są np.: guarani, tabassarański.

Języki trójdzielne. Argument zdania nieprzechodniego (czyli jego podmiot) wyrażany jest przez *Absolutivus*, agens zdania przechodniego przez *Ergativus*, zaś *patiens* zdania przechodniego przez *Accusativus*. Tego typu są nieliczne języki, np. kalaw lagaw ya (Australia), nez perce (penutiański).

Języki bezpośrednio (direct). Pewne języki nie dokonują żadnych odróżnień między omawianymi trzema pojęciami (albo czynią to jeszcze inaczej).

Przykład konstrukcji ergatywnej w baskijskim:

Gizona etorri da.
Mężczyzna–Abs. przybyć–Past
Mężczyzna przybył.

Gizonak mutila ikusi du.
Mężczyzna–Erg. chłopiec–Abs. widzieć–Past
Mężczyzna widział chłopca.

Zauważmy, że w polskim zdaniu *Prezesowi marzy się korona* podmiotem jest *korona*, agensem natomiast jest *prezesowi*: w tym przypadku agens wyrażony jest nie przez mianownik, lecz przez celownik. Ta konstrukcja nieco przypomina konstrukcję ergatywną.

- *Nominativus* (mianownik). Wyraża agensa w językach nominatywno-akuzatywnych.
- *Accusativus* (biernik). Wyraża patiensą w językach nominatywno-akuzatywnych.
- *Dativus* (celownik). W polskim zdaniu *Prezes daje kota prezydentowi* agensem (i podmiotem) jest *prezes*, patiensą bierną (biernym odbiorcą czynności) jest *kota*, a patiensą czynną (czynnym odbiorcą czynności) jest *prezydentowi*.
- *Stativus*. Oznacza byt w jakimś stanie. *Kobieta siedzi*.
- *Destinativus*. Oznacza obiekt jako cel wykonywania czynności. *Konstytucja uchwalona jest dla narodu*.
- *Comitativus*. Oznacza obiekt współtowarzyszący. *Ojciec z matką*.
- *Essivus*. Wyraża stan lub własność przemijającą. *Jest studentką*.
- *Abessivus*. Wyraża brak, nieobecność obiektu. *Bez pieniędzy*.
- *Causalis*. Oznacza stan rzeczy, który jest przyczyną czegoś. *Wył z zachwytu*.

- *Finalis*. Oznacza cel, któremu coś służy. *Woda do picia*.
- *Instrumentalis* (narzędnik). Oznacza narzędzie wykonania czynności. *Uderzył pałką*.
- *Genetivus* (dopełniacz). Wyraża cechę, własność czegoś. *Wstyd prezydenta*.
- *Partitivus*. Wyraża obejmowanie części obiektu. *Kromka chleba*.
- *Totivus*. Wyraża obejmowanie całości obiektu. *Zgubiłem paszport*.
- *Locativus*. Wyraża zależności przestrzenne.
- *Directivus*. Wyraża kierunki (ruchu).

W niektórych językach *Locativus* oraz *Directivus* mają dość złożoną strukturę, oddającą subtelniej zależności przestrzenne oraz dotyczące ruchu.

Locativus bywa rozczłonkowany na:

- *Inessivus*: wewnątrz czegoś
- *Adessivus*: przy czymś
- *Superficialis*: na czymś
- *Anteessivus*: przed czymś
- *Postessivus*: za czymś
- *Superessivus*: nad czymś
- *Subessivus*: pod czymś
- *Interessivus*: między czymś
- *Circumessivus*: wokół czegoś
- *Temporalis*: podczas czegoś

Directivus bywa rozczłonkowany na:

- *Allativus*: do czegoś
- *Illativus*: do wewnątrz czegoś
- *Supralativus*: na powierzchnię czegoś
- *Antelativus*: przed coś
- *Postlativus*: na tył czegoś
- *Superlativus*: nad coś
- *Sublativus*: pod coś
- *Allativus terminativus*: do pewnej granicy
- *Ablativus*: od czegoś
- *Elativus*: z wnętrza czegoś
- *Delativus*: z powierzchni czegoś
- *Ablativus anteessivus*: sprzed czegoś
- *Ablativus postessivus*: zza czegoś
- *Ablativus superessivus*: znad czegoś
- *Ablativus subessivus*: spod czegoś
- *Ablativus terminativus*: od pewnej granicy

Kategoria stopniowania cechy (*gradatio qualitatis*) wyraża stopnie nasilenia cech (własności), o których mowa w wypowiedzi.

- *Stopień równy (positivus)*. Ogólne określenie cechy. *Zimny*.
- *Stopień wyższy (maiorativus)*. Określa cechę, której stopień jest wyższy od równego. *Zimniejszy*.
- *Stopień najwyższy (superativus)*. Określa cechę posiadaną w stopniu najwyższym. *Najzimniejszy*.
- *Nadmiarowość (excessivus)*. Wyraża nadmiar cechy. *Zbyt zimny*.

- Kategoria osoby (*persona*) dotyczy informacji wskazującej na uczestników aktu komunikacji, czyli związana jest z nadawcą komunikatu, jego odbiorcą oraz pozostałymi osobami.
- Trychotomia znaczeń tej kategorii znana jest słuchaczom:
  - *Pierwsza (prima)*. Nadawca.
  - *Druga (secunda)*. Odbiorca.
  - *Trzecia (tercja)*. Pozostali.
- Połączenie kategorii osoby z kategorią liczby (czasem również rodzaju gramatycznego) znajduje wyraz w systemach zaimkowych języków świata.

W pewnych językach gramatycznie oddawana jest dystynkcja:

- Liczba ekskluzywna *exclusivus*: *my* oznacza mnie oraz inne osoby, ale bez ciebie.
- Liczba inkluzywna *inclusivus*: *my* oznacza mnie oraz inne osoby, włączając ciebie.

Polski:

	Sing.	Plur.
1.	ja	my
2.	ty	wy
3.	on (m), ona (f), ono (n)	oni (m), one (f,n)

Chiński:

	Sing.	Plur.
1.	wǒ	wǒmen
2.	nǐ	nǐmen
3.	tā	tāmen

Węgierski:

	Sing.	Plur.
1.	én	mi
2.	te	ti
3.	ő	ők

Angielski:

	Sing.	Plur.
1.	I	we
2.	you	you
3.	he (m), she (f), it (n)	they

Hausa:

	Sing.	Plur.
1.	ni	mu
2.	kai (m), ke (f)	ku
3.	shi (m), ita (f)	su

Arabski:

	Sing.	Dual.	Plur.
1.	'anā		naḥnu
2.	'anta (m), 'anti (f)	'antumā	'antum (m), 'antunna (f)
3.	hu <u>u</u> a (m), hi <u>j</u> a (f)	humā	hum (m), hunna (f)

Kategoria czasu gramatycznego (tempus) związana jest z wyrażaniem zależności między momentem odniesienia (np. momentem wypowiedzi), a lokalizacją w czasie czynności (zdarzenia, stanu rzeczy, procesu), o której mowa w wypowiedzi. Języki świata dokonują różnych dystynkcji w wyrażaniu czasu gramatycznego, np.:

- *Zaprzeczłość – przeszłość – teraźniejszość – przyszłość.*
  - *Teraźniejszość-nieteraźniejszość.*
  - *Uprzedniość-nieupředniość.*
  - *Czas bliski-czas odległy.*
-
- Gdy moment odniesienia jest momentem wypowiedzi, mówimy o czasie *absolutnym*. Gdy ten moment odniesienia nie jest momentem wypowiedzi (lecz jakimś innym momentem, w przyszłości lub w przeszłości), mówimy o czasie *względny*.
  - Warto zauważyć, że wyrażanie zależności czasowych między czynnościami i zdarzeniami wykorzystuje metaforyzację przestrzenną.

Kategoria trybu (modus) służy do wyrażania stosunku użytkownika języka do stanu rzeczy, o którym mowa w wypowiedzi.

- *Affirmativus*. Wyraża stwierdzenie. *Prezydent podpisuje nominację.*
- *Negativus*. Wyraża zaprzeczenie. *Prezydent nie podpisuje nominacji.*
- *Interrogativus*. Wyraża niepewność mówiącego. *Czy wreszcie podpisał?*
- *Dubitativus*. Wyraża wątpliwość lub niepewność. *Mówią jakoby już podpisał.*
- *Permissivus*. Wyraża przyzwolenie na wykonanie czynności. *Wolno myśleć.*
- *Debitivus*. Wyraża powinność lub obowiązek wykonania czynności. *Powinien podpisać.*

- *Habilitivus*. Wyraża możliwość wykonania czynności. *Może podpisać.*
- *Necessativus*. Wyraża konieczność wykonania czynności. *Musi podpisać.*
- *Prohibitivus*. Wyraża zakaz wykonania czynności. *Nie wolno mu podpisać.*
- *Conditionalis*. Wyraża to, że dany stan rzeczy nie zachodzi, ale mógłby zajść, pod pewnymi warunkami. *Zdałby, gdyby umiał.*
- *Potentialis*. Wyraża przypuszczalną możliwość zajścia zdarzenia. *Wyjechałbym stąd.*
- *Irrealis*. Wyraża to, że dany stan rzeczy nie może zajść. *Gdybym był tobą.*
- *Imperativus*. Wyraża rozkaz. *Podpisz to.*
- *Hortativus*. Wyraża zachęcenie. *Zostańmy kolegami.*
- *Iussivus*. Wyraża łagodniejszy rozkaz. *Niech będzie spokój.*
- *Optativus*. Wyraża życzenie. *Oby dożył dymisji rządu.*

Kategoria gramatyczna strony (diathesis) związana jest ze stopniem zaangażowania w daną czynność poszczególnych uczestniczących w niej stworzeń oraz obiektów.

- *Nieprzechodniość*. Czynność skupiona jest na jednym stworzeniu lub obiekcie. *Pies śpi.*
- *Przechodniość*. Czynność niejako przechodzi od jej agensa do jej pacjensa (różnego od agensa). *Prezes głaszcze kota.*
- *Zwrotność*. Czynność nakierowana jest na samego jej wykonawcę. *Czeszę się.*
- *Medialność*. Czynność przechodzi od jej agensa do jej pacjensa, ale jej wykonanie wpływa na stan agensa. *Czytam sobie książkę.*
- *Wzajemność*. Czynność polega na wzajemnym oddziaływaniu na siebie dwóch stworzeń lub obiektów. *Nienawidzą się nawzajem.*

W stronie *czynnej* agens czynności jest podmiotem zdania, w stronie *biernej* patiens czynności jest podmiotem zdania.

- Czasem rozdziela się te dwie kategorie, osobno mówiąc o aspekcie (aspectus) oraz rodzaju akcji (genus actionis). Są jednak dobre logiczne powody, aby traktować te kategorie łącznie jako wyrażające charakterystykę temporalną czynności: jej przebieg, sposób rozpoczęcia i zakończenia, itp.
- Tradycyjnie wyróżnia się dwa znaczenia aspektowe, charakteryzujące czynność względem pewnego momentu odniesienia, który jest lub miałby być jej zakończeniem:
  - *Dokonanośc*. Wyraża czynność, która osiągnęła moment zakończenia. *Kargul doszedł do płotu.*
  - *Niedokonanośc*. Wyraża czynność, która nie osiągnęła momentu zakończenia. *Kargul szedł do płotu.*
- Kategoria rodzaju akcji charakteryzuje czynności ze względu m.in. na: sposób przebiegu temporalnego, trwanie w czasie, przebieg ilościowy, przebieg przestrzenny, stopień intensywności.

- *Ingresywność* (inchoatywność). Wyraża nagłe lub stopniowe rozpoczęcie czynności. *Zapłakać*. *Egresywność* (terminatywność). Wyraża nagłe lub stopniowe zakończenie czynności. *Zniknąć*.
- *Przemijalność*. Wyraża jakiś przedział czasu pomiędzy rozpoczęciem a zakończeniem czynności. *Posiedzieć*.
- *Limitatywność*. Wyraża przebieg czynności w określonym przedziale czasu. *Przesiedzieć*.
- *Chwilowość*. Wyraża czynności chwilowe. *Mrugnąć*.
- *Duratywność*. Wyraża czynności dłużej trwające. *Ziewać*.
- *Semelfaktywność*. Wyraża jednorazowość czynności. *Uderzyć*.
- *Iteratywność*. Wyraża czynności powtarzające się wiele razy. *Uderzać*.
- *Mutatywność*. Wyraża czynności prowadzące do przejścia z jednego stanu w drugi. *Rdzewieć*.
- *Ornatywność*. Wyraża wyposażenie czegoś czymś. *Otynkować*.
- *Prywatywność*. Wyraża czynność polegającą na pozbawianiu czegoś. *Obrabować*.
- *Kauzatywność* (*faktytywność*). Wyraża spowodowanie czynności lub stanu. *Poić*.

Słuchacze wynieśli ze szkoły wiedzę na temat *części mowy* proponowanych dla języka polskiego. Jest to podział (leksemów) na tzw. *klasy funkcjonalne*. Lingwiści używają czasem nieco ogólniejszego (od *parts of speech*) terminu *word class*, m.in. z tego powodu, iż tradycja lingwistyczna zorientowana na języki indoeuropejskie napotyka na pewne trudności w operowaniu terminem *część mowy* w językach niektórych innych rodzin. Dla przykładu, w wielu językach odpowiedniki polskich przymiotników oraz czasowników tworzą jedną klasę. W niektórych językach zasadne jest wyróżnianie kategorii „wyższego rzędu”: np. *nomina* (obejmujące rzeczownik, przymiotnik, zaimek, liczebnik) oraz *verba* (obejmujące czasowniki). Dla pierwszej z tych kategorii (w języku polskim) charakterystyczne są informacje dotyczące przypadku, rodzaju, liczby. Dla drugiej z tych kategorii (w języku polskim) charakterystyczne są informacje dotyczące czasu, osoby, liczby.

Mówi się zatem o *paradygmatach odmiany*: *deklinacji* dla jednostek nominalnych oraz *koniugacji* dla jednostek werbalnych.

W języku japońskim podział jednostek leksykalnych wygląda natomiast następująco: wyrazy dzielimy na *samodzielne* (*jiritsugo*) oraz *niesamodzielne* (*fuzokugo*). Z kolei, wyrazy samodzielne dzielimy dalej na *koniugowalne* (*yōgen*) oraz *niekoniugowalne* (*taigen*). Zacytujmy komentarz ze stron 211–212 książki Majewicz 1989:

Do kategorii *yōgen* należą mniej więcej odpowiedniki polskich czasowników i przymiotników, natomiast do kategorii *taigen* – odpowiedniki polskich rzeczowników, zaimków (nawet pytających i wskazujących, np. *doko* „które miejsce” *nan* ~ *nani* „co”, *dare* „kto”, *koko* „tu, to miejsce”, *are* „tamto”), liczebników (także połączeń liczebników z klasyfikatorami [. . .]), a nawet przysłówków i przyimków (np. *mae* „przed”, *ue* „na”, *soba* „blisko, obok”, *chikaku* „w okolicy”, *soto* „na zewnątrz”, *naka* „w środku, wewnątrz” itp.). Podobna struktura kategoryzacji leksykalnej występuje w językach izolujących, natomiast kategoryzacja taka w przypadku niektórych języków polisyntetycznych może napotkać zasadnicze trudności lub być po prostu niemożliwa czy bezużyteczna – tam przynależność do kategorii leksykalnej danego elementu może zależeć od aktualnego afiksu lub zestawów afiksów bądź może istnieć „tylko jedna” (czyli żadna) kategoria leksykalna.

Poniżej przytoczymy, za książką Grzegorzyczkowa 2007, bardzo skrótową charakterystykę tradycyjnie wyróżnianych części mowy. Cytowana autorka wylicza mianowicie:

- 1 sześć klas leksemów o funkcji odnoszenia się do zjawisk pozajęzykowych (umownie: *leksemy realno-znaczeniowe*), czyli: rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki, przysłówki, liczebniki, zaimki;
- 2 cztery klasy leksemów o funkcjach wewnątrztekstowych oraz metatekstowych (umownie: *leksemy funkcyjne*), czyli: spójniki, przyimki, partykuły, wykrzykniki.

- *Rzeczownik*. Nazywa rzeczy, obiekty, miejsca, osoby, organizmy, zjawiska, pojęcia abstrakcyjne. Pełni funkcję syntaktyczną członu głównego grupy imiennej. W polskim zdaniu może wystąpić jako podmiot, dopełnienie, okolicznik, przydawka, orzecznik. Charakterystyczne dla niego są informacje gramatyczne liczby i przypadku. Rzeczowniki w polskim klasyfikowane są wedle rodzaju gramatycznego.
- *Czasownik*. Nazywa czynności oraz stany. Pełni funkcję orzeczenia w zdaniu. Charakterystyczne dla niego są informacje gramatyczne czasu, trybu, osoby, liczby. Kategorią klasyfikacyjną czasowników jest aspekt i rodzaj akcji. Czasownik może występować w różnych stronach gramatycznych.
- *Przymiotnik*. Nazywa własności. Pełni funkcję określnika w grupie imiennej. Charakterystyczne dla niego są informacje gramatyczne liczby i przypadku. Jego forma w wymiarze rodzaju determinowana jest przez nadrzędny składniowo rzeczownik.

- *Przysłówek*. Nazywa cechy czynności, procesów, własności. Pełni funkcję określnika w grupie werbalnej, bywa określnikiem przymiotników lub innych przysłówków, a także całych zdań.
- *Zaimek*. Wskazuje osoby, przedmioty, miejsca, itp. bez wyraźnego ich nazwania. Składniowo pełnić może funkcję zastępowanego przez siebie rzeczownika, przymiotnika, przysłówka, liczebnika. W polskim mamy zaimki: osobowe (np. ja, ty, on, ona, ono, my, wy, oni, one), zwrotne (np. się, siebie, sobie), dzierżawcze (np. mój, twój, jego, jej, nasz, wasz, ich), wskazujące (np. ten, ta, to, tamten, tam, tu, ów, tędy, taki, ci, tamci, owi, sam), pytające (np. kto? co? jaki? który? gdzie? kiedy? jak? komu? czemu? kogo?), względne (np. kto, co, komu, łączące zdanie nadrzędne z podrzędnym), nieokreślone (np. ktoś, coś, jakiś, gdzieś, kiedyś, cokolwiek), przeczące (np. nic, nikt, żaden, nigdy, nigdzie), upowszechniające (np. wszyscy, zawsze).
- *Liczebnik*. Nazywa liczbę, ilość, kolejność przedmiotów. Stanowi określenie dla rzeczownika. W języku polskim charakterystyczna dla niektórych liczebników jest informacja przypadku i rodzaju.

- *Przyimek*. Wskazuje np. na relacje czasowe i przestrzenne. W języku polskim przyimek w połączeniu z rzeczownikiem, przymiotnikiem lub liczebnikiem tworzy *wyrażenie przyimkowe*. W takich wyrażeniach (w polskim) przyimek wymusza odpowiedni przypadek rzeczownika.
- *Spójnik*. Pełni funkcje syntaktyczne: łączy wyrazy lub zdania w wyrażenia złożone. W polskim wyróżniamy spójniki *parataktyczne* (np.: a, i, oraz, albo, czy, lub, ale, natomiast, jednak, czyli, itd.) oraz *hipotaktyczne* (np.: aby, bo, choć, lecz, jeżeli, ponieważ, że, itp.).
- *Partykuła*. W języku polskim pełni funkcję metatekstową (podkreślanie, uwydatnianie) oraz modalną, informując o postawie wolitywnej nadawcy (chyba, oby) i jego nastawieniu emocjonalnym (niestety).
- *Wykrzyknik*. Pod względem semantycznym pełni funkcję ekspresywną. Pod względem składniowym jest samodzielny wyrażeniem niezdanowym.

Do klas funkcjonalnych zalicza się także inne jeszcze rodzaje jednostek leksykalnych, m.in. *determinatory*:

Rodzajnik. Wyraża *stopień określoności*. Popularna dystynkcja to podział na rodzajniki *określone* oraz *nieokreślone*. W niektórych językach stopień określoności wyrażany jest afiksami (np. sufiksem w rumuńskim).

Klasyfikator (numeryczny). Jest używany w połączeniach liczebnika z rzeczownikiem, dla oznaczenia rodzaju liczonych przedmiotów (przykłady poznaliśmy na poprzednim wykładzie). W niektórych językach występuje kilkadziesiąt klasyfikatorów numerycznych. Klasyfikatory mogą być też innego rodzaju: np. klasyfikatory werbalne w navaho, klasyfikatory oddawane rodzajnikiem w ponca, itd.

Kwantyfikikator. Służy do oznaczania ilości przedmiotów, o których coś się orzeka. Słuchacze znają z kursu logiki dwa pocziwe kwantyfikatory: *ogólny (generalny)* oraz *szczegółowy (egzystencjalny)*. Jest całe mnóstwo innych jeszcze wyrażen kwantyfikujących, np.: *większość, co najmniej połowa, więcej, dokładnie jeden, tyle samo, nieskończenie wiele, względnie dużo*, itd.

Widzieliśmy, że poszczególne języki świata wybierają pewne, specyficzne dla nich, rodzaje informacji, które wyrażane są w nich w sposób obligatoryjny i regularny. Należy przy tym pamiętać, że gramatyzacja informacji jest procesem długotrwałym i powolnym. Można zadawać m.in. następujące pytania dotyczące informacji gramatycznej:

- *Dlaczego te właśnie, a nie inne rodzaje informacji zostały zgramatyzowane w językach świata?*
- *Czy każdy rodzaj informacji może zostać zgramatyzowany?*
- *Jakie inne jeszcze (oprócz kilkunastu wymienionych na początku wykładu) techniki mogłyby zostać wykorzystane w wyrażaniu informacji gramatycznych?*

- Aitchison, J. 1996. *The seeds of speech: language origin and evolution*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Comrie, B., Matthews, S., Polinsky, M. 1998. *Atlas języków. Pochodzenie i rozwój języków świata*. Oficyna Wydawnicza Atena, Poznań.
- Grzegorzczkova, R., Laskowski, R., Wróbel, H. (red.) 1984. *Morfologia*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Grzegorzczkova, R. 2007. *Wstęp do językoznawstwa*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Juszczak, K. 2012. *Wykłady z językoznawstwa ogólnego*. Dwa wykłady o morfologii dostępne na:
<http://www.slideshare.net/Linguist/morfologia-2012-produkty-morfemy>
<http://www.slideshare.net/Linguist/morfologia-2012-procesy-derywacje>

- Maciejewski, W. 1999. *Świat języków*. Tom XIV *Wielkiej Encyklopedii Geografii Świata*, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.
- Majewicz, A.F. 1989. *Języki świata i ich klasyfikowanie*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Majewicz, A.F., Pogonowski, J. 1983. On categorial marking in natural language. *Lingua Posnaniensis* **XVI**, 55–68.
- Pinnow, K.J. 1964. *Die nordamerikanischer Indianersprachen*. Otto Harrassowitz, Wien.
- Pogonowski, J. 1996. Przyczynek do logicznej rekonstrukcji typologii strukturalnej. W: J. Pogonowski, T. Zgółka (Red.) *Przyczynki do metodologii lingwistyki*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, 93–108. Skan tekstu dostępny na:
<http://logic.amu.edu.pl/images/f/f8/Semlogmetling.pdf>
- Vennemann, T. 1982. What is linguistic typology? *Studies in Linguistics* **2**, 3–44.